

11. વેદિતવ્યાનિ મિત્રાણિ

[સંસારના સાહિત્યિક જગતમાં સૌથી મહાકાવ્ય કૃતિ તરીકે જેની પ્રસિદ્ધિ છે, તે મહાભારત નામે જાણીતી કૃતિ મહર્ષિ વ્યાસે રચેલી છે. હાલમાં આ મહાભારત ગ્રંથ લગભગ એક લાખ શ્લોક પ્રમાણવાળો છે.

મહાભારતમાં 18 પર્વ આવેલાં છે. પ્રથમ પર્વનું નામ આદિપર્વ છે, જ્યારે સૌથી છેલ્લું પર્વ સ્વર્ગારોહણપર્વ છે. બારમા શાન્તિપર્વમાં જીવનની અનેકવિધ સમસ્યાઓનાં સમાધાન નિરૂપવામાં આવ્યાં છે.

શાન્તિપર્વમાં કુલ મળીને 365 અધ્યાય આવેલા છે. આ બધા અધ્યાયોને રાજધર્માનુશાસન પર્વ (1થી 130), આપદ્ધર્મ પર્વ (131થી 173) અને મોક્ષધર્મ પર્વ (174થી 365) એવાં આંતરિક પર્વોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. આમાંના આપદ્ધર્મ પર્વમાં ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ આવેલો છે અને તેમાં રાજનીતિનો ઉપદેશ છે. આવા જ એક પ્રસંગે, માણસે પોતાના મિત્રો રાખવા જોઈએ, એવો બોધ યુધિષ્ઠિરને આપ્યો છે. આ ઉપદેશ દરમિયાન એ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે મિત્ર કેવા હોઈ શકે, તે કેવી રીતે બનતા હોય છે અને કેવી રીતે તે આપણા ઉપર ઉપકાર કરતા હોય છે.]

વેદિતવ્યાનિ મિત્રાણિ વિજ્ઞેયાશ્ચાપિ શત્રવઃ ।

एतत् सुसूक्ष्मं लोकेऽस्मिन् दृश्यते प्राज्ञसम्मतम् ॥1॥

शत्रुरूपा हि सुहृदो मित्ररूपाश्च शत्रवः ।

सन्धितास्ते न बुध्यन्ते कामक्रोधवशं गताः ॥ 2 ॥

नास्ति जातु रिपुर्नाम मित्रं नाम न विद्यते ।

व्यवहाराच्च जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ 3 ॥

यो यस्मिन् जीवति स्वार्थं पश्येत् पीडां न जीवति ।

स तस्य मित्रं तावत् स्याद् यावन्न स्याद् विपर्ययः ॥4॥

મિત્રં ચ શત્રુતામેતિ કસ્મિંશ્ચિત્ કાલપર્યયે ।
 શત્રુશ્ચ મિત્રતામેતિ સ્વાર્થો હિ બલવત્તરઃ ॥ 5 ॥
 તન્મિત્રં કારણં સર્વં વિસ્તરેણાપિ મે શૃણુ ।
 કારણાત્ પ્રિયતામેતિ દ્વેષ્યો ભવતિ કારણાત્ ॥ 6 ॥
 પ્રિયો ભવતિ દાનેન પ્રિયવાદેન ચાપરઃ ।
 મન્ત્રહોમજપૈરન્યઃ કાર્યાર્થં પ્રીયતે જનઃ ॥ 7 ॥
 ઉત્પન્ના કારણે પ્રીતિરાસીન્નો કારણાન્તરે ।
 પ્રધ્વસ્તે કારણસ્થાને સા પ્રીતિર્વિનિવર્તતે ॥ 8 ॥
 આત્મરક્ષણતન્ત્રાણાં સુપરીક્ષિતકારિણામ્ ।
 આપદો નોપપદ્યન્તે પુરુષાણાં સ્વદોષજાઃ ॥ 9 ॥
 શત્રૂન્ સમ્યગ્ વિજાનાતિ દુર્બલા યે બલીયસઃ ।
 ન તેષાં ચાલ્યતે બુદ્ધિઃ શાસ્ત્રાર્થકૃતનિશ્ચયા ॥ 10 ॥

ટિપ્પણી

નામ (પુંલિંગ) : લોકઃ જગત, લોક **વ્યવહારઃ** વર્તણૂક, વ્યવહાર, આચરણ **સ્વાર્થઃ** સ્વાર્થ, ગરજ **વિપર્યયઃ** અવળો, ઊલટો **કાલપર્યયઃ** સમયનું બદલાવું તે, કાળનું પસાર થવું તે **પ્રિયવાદઃ** પ્રિય લાગે તેવું વચન

(સ્ત્રીલિંગ) : પીડા દુઃખ, કષ્ટ **શત્રુતા** દુશ્મનાવટ **મિત્રતા** મૈત્રી, દોસ્તી **પ્રીતિઃ** પ્રેમ, સ્નેહ

(નપુંસકલિંગ) : કારણમ્ કારણ, હેતુ, નિમિત્ત

સર્વનામ : એતત્ આ (નપું.) અસ્મિન્ આમાં (પું. કે નપું.) યસ્મિન્ જેમાં (પું. કે નપું.) મે મારું યે જેઓ (પું.) તેષામ્ તેમનું, તેઓનું (પું. કે નપું.)

વિશેષણ : વેદિતવ્ય જાણવા યોગ્ય **વિજ્ઞેય** જાણવા લાયક **સુસૂક્ષ્મ** ખૂબ જ સૂક્ષ્મ **સમ્મત** માન્ય, સ્વીકૃત **સન્ધિત** જોડાયેલું, સંધિયુક્ત, જોડાણવાળું **બલવત્તર** વધારે બળવાન, ભારે બળવાળું **દ્વેષ્ય** દ્વેષને પાત્ર **અપર** બીજું **પ્રધ્વસ્ત** નાશ પામેલું.

અવ્યય : હિ ખરેખર **જાતુ** ક્યારેય

સમાસ : પ્રાજ્ઞસમ્મતમ્ (પ્રાજ્ઞાનાં સમ્મતમ્ પ્રાજ્ઞસમ્મતમ્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । કામક્રોધવશમ્ (કામઃ ચ ક્રોધઃ ચ ઇતિ કામક્રોધૌ, (ઇતરેતર, દ્વન્દ્વ) । કામક્રોધયોઃ વશઃ કામક્રોધવશઃ, તમ્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) કાલપર્યયે (કાલસ્ય પર્યયઃ કાલપર્યયઃ, તસ્મિન્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । મન્ત્રહોમજપૈઃ (મન્ત્રઃ ચ હોમઃ ચ જપઃ ચ મન્ત્રહોમજપાઃ, તૈઃ । ઇતરેતર દ્વન્દ્વ) । આત્મરક્ષણતન્ત્રાણામ્ (આત્મનઃ રક્ષણમ્ આત્મરક્ષણમ્ (ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । આત્મરક્ષણસ્ય તન્ત્રમ્ આત્મરક્ષણતન્ત્રમ્, તેષામ્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । સ્વદોષજાઃ (સ્વસ્ય દોષઃ સ્વદોષઃ (ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । સ્વદોષાત્ જાયન્તે ઇતિ સ્વદોષજાઃ, ઉપપદ તત્પુરુષ) ।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ : (આત્મનેપદ) વિ+નિ+વૃત્ (વિનિવર્તતે) નિવૃત્ત થવું

ચતુર્થ ગણ : (આત્મનેપદ) વિદ્ (વિદ્યતે) હોવું **જન્** (જાયતે) ઉત્પન્ન થવું **ઉપ+પદ્** (ઉપપદ્યતે) ઉત્પન્ન થવું, સંપન્ન થવું, ઊપજવું

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : વેદિતવ્યાનિ જાણવા યોગ્ય, જાણી લેવા જોઈએ. દૃશ્યતે જોવામાં આવે છે. આપદ આપત્તિ શત્રુરૂપા: દુશ્મનનું રૂપ ધરાવતા મિત્રરૂપા: મિત્રનું રૂપ ધરાવતા ન બુદ્ધ્યન્તે જાણી શકાતા નથી. જીવતિ જીવતા હોય ત્યારે (સતિ સપ્તમી) સ્યાત્ થાય. બને. એતિ જાય છે. પ્રાપ્ત કરે છે. પામે છે. કસ્મિંશ્ચિત્ કોઈકમાં પ્રિયવાદેન પ્રિય બોલવાના કારણે કાર્યાર્થમ્ કામ માટે, કામ પાર પાડવા માટે પ્રીયતે ખુશ થાય છે. કારણાન્તરે અન્ય કારણમાં, બીજું પ્રયોજન પાર પાડવામાં આત્મરક્ષણતન્ત્રાણામ્ પોતાના રક્ષણ માટે સ્વાધીન લોકોનું સુપરીક્ષિતકારિણામ્ સારી રીતે ચકાસીને કાર્ય કરનારાઓનું આપદ: આપત્તિઓ, મુશ્કેલીઓ નોપપદ્યન્તે ઉત્પન્ન થતી નથી. આવતી નથી. વિજાનાતિ જાણે છે. વિશેષ રૂપે જાણે છે. બલીયસઃ બળવાનોને ચાલ્યતે ચલિત કરાય છે. શાસ્ત્રાર્થકૃતનિશ્ચયા શાસ્ત્રના અર્થ-પ્રયોજનના આધારે નક્કી કરાયેલી.

(2) સન્ધિ : વિજ્ઞેયાશ્ચાપિ (વિજ્ઞેયા: ચ અપિ) । લોકેઽસ્મિન્ (લોકે અસ્મિન્) । શત્રુરૂપા હિ (શત્રુરૂપા: હિ) । સુહૃદો મિત્રરૂપાશ્ચ (સુહૃદ: મિત્રરૂપા: ચ) । સન્ધિતાસ્તે (સન્ધિતા: તે) । નાસ્તિ (ન અસ્તિ) । રિપુર્નામ (રિપુ: નામ) । વ્યવહારાચ્ચ (વ્યવહારાત્ ચ) । રિપવસ્તથા (રિપવ: તથા) । યો યસ્મિન્ (ય: યસ્મિન્) । સ તસ્ય (સ: તસ્ય) । સ્યાદ્ યાવન્ (સ્યાત્ યાવત્ ન) । સ્યાદ્ વિપર્યય: (સ્યાત્ વિપર્યય:) । શત્રુતામેતિ (શત્રુતામ્ એતિ) । શત્રુશ્ચ (શત્રુ: ચ) । મિત્રતામેતિ (મિત્રતામ્ એતિ) । સ્વાર્થો હિ (સ્વાર્થ: હિ) । તન્મિત્રમ્ (તત્ મિત્રમ્) । વિસ્તરેણાપિ (વિસ્તરેણ અપિ) । પ્રિયતામેતિ (પ્રિયતામ્ એતિ) । દ્વેષ્યો ભવતિ (દ્વેષ્ય: ભવતિ) । પ્રિયો ભવતિ (પ્રિય: ભવતિ) । મન્ત્રહોમજપૈરન્ય: (મન્ત્રહોમજપૈ: અન્ય:) । પ્રીતિરાસીન્ (પ્રીતિ: આસીત્ ન) । પ્રીતિર્વિનિવર્તતે (પ્રીતિ: વિનિવર્તતે) । આપદો નોપપદ્યન્તે (આપદ: ન ઉપપદ્યન્તે) । દુર્બલા યે (દુર્બલા: યે) ।

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્યઃ વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

(1) કસ્માત્ મિત્રાણિ રિપવઃ ચ જાયન્તે ?	☐
(ક) શાસ્ત્રજ્ઞાનાત્ (ખ) વ્યવહારાત્ (ગ) દૈવાત્ (ઘ) બુદ્ધિબલાત્	
(2) પ્રધ્વસ્તે કારણસ્થાને સા પ્રીતિઃ : ..... ।	☐
(ક) વિનિવર્તતે (ખ) જાયતે (ગ) વર્ધતે (ઘ) દૃશ્યતે	
(3) આત્મરક્ષણતન્ત્રાણાં પુરુષાણાં કિં ન ઉપપદ્યતે ?	☐
(ક) આપત્તિઃ (ખ) સુખમ્ (ગ) સમ્પત્તિઃ (ઘ) સ્વાર્થમ્	
(4) શત્રુમિત્રસમ્બન્ધે કઃ બલવત્તરઃ ?	☐
(ક) સ્વદોષઃ (ખ) સ્વાર્થઃ (ગ) પ્રિયાલાપઃ (ઘ) લોકઃ	
(5) મિત્રં કદા શત્રુતામ્ એતિ ?	☐
(ક) ભાગ્યક્ષયે (ખ) મૃત્યુકાલે (ગ) કાલવિપર્યયે (ઘ) ધનાગમે	

2. અધોલિખિતાનાં પ્રશ્નાનાં સંસ્કૃતભાષયા ઉત્તરં લિખત ।

- (1) કિંરૂપાઃ સુહૃદઃ શત્રવઃ ચ ?
- (2) મિત્રાણિ રિપવઃ ચ કથં જાયન્તે ?
- (3) જનઃ કસ્માત્ પ્રિયતામ્ એતિ ?
- (4) કીદૃશાનાં પુરુષાણામ્ આપદઃ ન ઉપપદ્યન્તે ?
- (5) યઃ શત્રૂન્ સમ્યગ્ વિજાનાતિ તસ્ય કિં ભવતિ ?

3. સમાસપ્રકારં લિખત ।

(1) પ્રાજ્ઞસમ્મતમ્	.....
(2) કાલપર્યયે	.....
(3) કામક્રોધૌ	.....
(4) મન્ત્રહોમજપૈઃ	.....

4. ઉદાહરણાનુસારં શબ્દરૂપૈઃ રિક્તસ્થાનાનિ પૂરયત ।

ઉદાહરણમ્ :

મિત્રમ્	મિત્રે	મિત્રાણિ
(1) પીડામ્	.....	.....
(2)	.....	લોકેષુ
(3) દાનેન	.....	.....
(4) કારણાત્	.....	.....

5. ઉદાહરણાનુસારં પ્રદત્તાન્ શબ્દાન્ આધૃત્ય વાક્યરચનાં કુરુત ।

ઉદાહરણમ્ : બાળકો ઇળો ખાય છે. (બાલ, ફલ, ખાદ્) - બાલાઃ ફલાનિ ખાદન્તિ ।

(1) મેઘના પાણી પીએ છે.	(મેઘના, જલ, પા-પિબ્)
(2) અધીશ પુસ્તક વાંચે છે.	(અધીશ, પુસ્તક, પઠ્)
(3) સાપ દરમાં જાય છે.	(સર્પ, બિલ, ગમ્-ગચ્છ્)
(4) અનિલા અમિતને બોલાવે છે.	(અનિલા, અમિત, આ+હે-હ્ય્)
(5) આર્ષ ગુરુને નમન કરે છે.	(આર્ષ, ગુરુ, નમ્)

6. માતૃભાષયા ઉત્તરં લિખત ।

- (1) મહાભારતકારે શત્રુ અને મિત્ર થવાનું કારણ શું બતાવ્યું છે ?
- (2) મિત્ર શા માટે શત્રુ થઈ જતો હોય છે ?
- (3) આપત્તિમાં પણ કોની બુદ્ધિ વિચલિત થતી નથી ?

7. શ્લોકપૂર્તિ કુરુત ।

- (1) નાસ્તિ જાતુ ..... રિપવસ્તથા ।
- (2) આત્મરક્ષણતન્ત્રાણાં ..... સ્વદોષજાઃ ।

પ્રવૃત્તિઓ

- મહાભારતના પ્રસંગો મેળવીને વાંચો.
- મહાભારતના પરિચય માટે દશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમનો ઉપયોગ કરો.